

Ο πολιτισμός, οι μετουσιώσεις και το πεπρωμένο τους

Β. Δημόπουλος

Ψυχίατρος, ψυχαναλύτης

Διερευνώντας τη σχέση πολιτισμού και μετουσιωτικών διεργασιών, επισημαίνεται πως οι κοινωνικές συναλλαγές δημιουργούνται μέσα από τη λειτουργία και διαπλοκή του υπερεγώ – της ενοχής- και της απώθησης. Επισημαίνεται, πάντως, πως η δημιουργική διαδικασία και η παραγωγή πολιτισμικών προϊόντων δε χάνουν την αρχική τους ενορμητική δυναμική, η οποία, μάλιστα, μπορεί να βιώνεται και σαν «ερωτική» ευχαρίστηση. Έτσι, η βάση των κοινωνικών θεσμών βρίσκεται στη δυνατότητα επενδύσεων, αποεπενδύσεων και επανεπενδύσεων της ψυχικής ενέργειας. Η δημιουργική κινητικότητα των ορίων, οι συγκλίσεις και αποκλίσεις, η πολυμορφία του παιχνιδιού σ' ένα πλέγμα σχέσεων με μετακινούμενα όρια, συνιστούν την πεμπτουσία του πολιτισμού αλλά και το χρέος των ψυχαναλυτών τόσο σαν άτομα, όσο και σαν πολιτισμική ομάδα. Αναδεικνύεται, τέλος, η σημασία της θηλυκότητας- παθητικότητας στη διαδικασία της δημιουργικότητας, με τη δυνατότητα που προσδίδει στο εγώ να προσλαμβάνει και να αποδίδει.

Ο Freud (1927) ορίζει τον πολιτισμό σαν όλα εκείνα τα στοιχεία και χαρακτηριστικά με τα οποία ο άνθρωπος προώθησε την ύπαρξή του πάνω από το ζωικό επίπεδο και ξεχώρισε τη ζωή του απ' αυτή των ζώων. Παρουσιάζει δε δύο όψεις. Από τη μία, τη γνώση και την ικανότητα την οποία απέκτησε το ανθρώπινο ον στην προσπάθειά του να ελέγξει τις δυνάμεις της φύσης και ν' αποσπάσει τα πλούτη της, με σκοπό να ικανοποιήσει τις ανάγκες του και από την άλλη, όλους εκείνους τους θεσμούς οι οποίοι είναι απαραίτητοι για τη λειτουργία των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και ιδίως την κατανομή των διατεθειμένων αγαθών.

Η πρώτη σχέση της ψυχανάλυσης με τον πολιτισμό είναι η απόπειρα κατανόησης

των μύθων, των παραμυθιών, των ονείρων. Επί πλέον, επιχειρεί να ρίξει φως στις πολιτισμικές παραδόσεις: θρησκεία, ηθική, νόμοι, φιλοσοφία. Συνδέει την ψυχική εξέλιξη του ατόμου με τα επιτεύγματα της κοινωνότητας, αφού πηγάζουν από τις ίδιες δυναμικές εστίες.

Η λέξη «ψυχανάλυση» έχει γίνει ασαφής και αμφίβολη, λέει ο Freud (1925) στην «Αυτοβιογραφική Μελέτη». Ενώ αρχικά ήταν το όνομα μιας αποκλειστικά θεραπευτικής μεθόδου, τώρα έχει γίνει επίσης το όνομα μιας επιστήμης – η επιστήμη των ασυνείδητων ψυχικών διεργασιών. Από μόνη της αυτή η επιστήμη σπάνια είναι σε θέση να πραγματευτεί πλήρως ένα πρόβλημα, αλλά είναι προορισμένη να έχει πολύτιμη

συμβολή στις ευρύτερες περιοχές της γνώσης.

Τα συμβαίνοντα στην ανθρώπινη ιστορία, με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπινης φύσης, πολιτισμικής εξέλιξης και συσσώρευσης της αρχέγονης εμπειρίας, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση της δυναμικής σύγκρουσης μεταξύ των τριών ψυχικών συστημάτων: εκείνο – εγώ – υπερεγώ. Είναι η ίδια διαδικασία που παρατηρούμε στο άτομο να επαναλαμβάνεται σ' ένα ευρύτερο πεδίο. Άλλωστε, η επιβίωση των πανάρχαιων μύθων, μέσω των οποίων εκφράζεται η κουλτούρα του ανθρώπου και η σύγχρονη κατανόησή τους μέσα από την ψυχαναλυτική ερμηνεία, δε μας δείχνουν τίποτε άλλο από τη συνέχεια και τη διαχρονία του ασυνειδήτου και του ψυχικού γίνεσθαι.

Γνωρίζουμε πως μεγάλο μέρος των κοινωνικών μας συναλλαγών προέρχεται από τη μετουσίωση των ερωτικών και επιθετικών ενορμήσεων. Άλλωστε, εκείνος ο πρωτόγονος, ο οποίος θα κατάφερε να «σβήσει» τη φωτιά της σεξουαλικής του διέγερσης, θα είχε δαμάσει και την εξωτερική φωτιά, θα είχε θέσει τη φύση υπό τον έλεγχό του. Αναφέρομαι στην υποτιθέμενη συνήθεια των πρωτόγονων να σβήνουν τη φωτιά ουρώντας την. Εκείνος, λοιπόν, που παραιτήθηκε από αυτή την ευχαρίστηση – τη σεξουαλική ευχαρίστηση, αν λάβουμε υπόψη μας τη συμβολική φαλλική λειτουργία της φωτιάς – μπόρεσε να θέσει τη φωτιά στην υπηρεσία του και όχι να τη σβήσει. Αυτή, επομένως, η πολιτισμική κατάρτιση θα ήταν η ανταμοιβή από την αποκηρύξη των ενορμήσεών του. (Freud, 1913).

Από την άλλη, οι κοινωνικές απαιτήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο στη γένεση των νευρώσεων. Επιβάλλουν περιορισμούς, οι

οποίοι, εσωτερικευόμενοι, αυξάνουν τις συγκρούσεις. Έτσι, βασικός σκοπός της ψυχικής εργασίας είναι να χειριστεί τις εντάσεις. Αν η ελεύθερη ψυχική ενέργεια υποστεί την επεξεργασία και δέσμευση ώστε να αποφευχθεί η άμεση εκφόρτισή της, τότε οι κοινωνικοί θεσμοί δημιουργούνται. Η χρήση του λόγου με τη συμβολική του διάσταση και η ανάπτυξη της δευτερογενούς σκέψης δίνουν νέο νόημα στον κόσμο, η ουσία του οποίου δεν κατανοείται με τις αισθήσεις μόνο. Ο Levi – Strauss, ορίζει τον πολιτισμό σαν ένα σύνολο συμβολικών συστημάτων. Οι μύθοι, η θρησκεία, η ηθική μπορεί να ιδωθούν με αυτή την οπτική, αλλά και από την πλευρά της προσπάθειας αναπλήρωσης της ικανοποίησης την οποία η πραγματικότητα στερεί.

Γιατί το υποκείμενο απαγορεύει στον εαυτό του την ικανοποίηση;

Είναι ένας τρόπος μέσω του οποίου θα αντλήσει περισσότερη ευχαρίστηση;

Οι φιλοσοφικές θέσεις του Nietzsche, αλλά και κυρίως του Schopenhauer, απασχόλησαν τον Freud σ' αυτές του τις αναζητήσεις. Το θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο κινήθηκε μετά την εποχή – ορόσημο του 1920, δηλαδή με την εισαγωγή της δεύτερης τοπικής, την υπόθεση της ενόρμησης θανάτου, τον ψυχαναγκασμό της επανάληψης, το μαζοχισμό κ.ο.κ., δίνει τη δυνατότητα πληρέστερης κατανόησης των ψυχικών μηχανισμών και απαντήσεις σε πολλά από αυτά τα ερωτήματα.

Φαίνεται, λοιπόν, πως η συνθήκη για τη δημιουργία μιας πρώτης κοινωνικής οργάνωσης στον πρωτόγονο άνθρωπο, η οποία, βεβαίως, βασίστηκε στην ενοχή, ήταν εκείνη του φόνου του αρχέγονου πατέρα. Ο πρωτόγονος, μη έχοντας αναστολές, μπορούσε να δρα, να πράττει, χωρίς να κατα-

φεύγει στη φαντασίωση, όπως ένας «πολιτισμένος» νευρωτικός, θα έλεγα, ο οποίος κάνει ο ίδιος φαντασίωση την πατροκτονική και αιμομιτική επιθυμία, αντί να περνάει στην πράξη. Υπερεγώ, ενοχή και απώθηση συνιστούν, επομένως, τον πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης και επικοινωνίας.

Η λειτουργία του υπερεγώ είναι ένα εξαιρετικά πολύτιμο πολιτισμικό απόκτημα. Η εχθρότητα, όμως, προς τον πολιτισμό πηγάζει από την πίεση που ασκεί στις ενορμήσεις και τις απαιτήσεις που έχει. Είναι εδώ που το υποκείμενο είναι δέσμιο μιας σύγκρουσης: από τη μια, η ενοχή σαν προϋπόθεση της επιβίωσής του και της λειτουργίας της ομάδας, από την άλλη, το τίμημα που πληρώνει για την εξέλιξη του, είναι η απώλεια της ευτυχίας, ο διωγμός από τον «παράδεισο», σα συνέπεια της ενοχής.

Ο πολιτισμός, επομένως, όντας μια άμυνα απέναντι στη φύση — η οποία προτρέποντας τις ικανοποιήσεις θα οδηγούσε στην καταστροφή του άλλου και εντέλει του ίδιου του υποκειμένου — λειτουργεί σαν ανάχωμα στην ανεξέλεγκτη δράση των ενορμήσεων. Ανεξέλεγκτη με την έννοια της πλήρους απορρόφησης των επενδύσεων από το αντικείμενο και τελικά της ψυχικής ακινησίας. Ένας θρίαμβος, θα έλεγα, της ενόρμησης θανάτου.

Όμως, φαίνεται πως το υποκείμενο έχει μέσα του μια λειτουργία που του επιτρέπει να επιβιώνει. Αναφέρομαι στην πολύ σημαντική έννοια του πρωτογενούς μαζοχισμού, ενός αρχαϊκού πυρήνα, ο οποίος έχει σκοπό, πεπρωμένο θα έλεγα, την πρωτογενή ξευξή των ενορμήσεων. Ένας αρχαϊκός πυρήνας χάρη στον οποίο ο ψυχισμός θα μπορέσει να κρατήσει εντός των ορίων του τις εντάσεις και δεν θα καταφύγει σε άμεσες εκφορτίσεις και τελικά σε άδειασμα

του ψυχισμού. Να κρατήσει τις εντάσεις μέσα του. Με άλλα λόγια, στη θέση των πρώιμων αμυνών, των διχοτομήσεων, αποκλεισμών, προβολών, περασμάτων στην πράξη, έρχονται οι ωριμότερες, την πρωτοκαθεδρία των οποίων, βεβαίως, κατέχει η απώθηση, η οποία θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση εκείνης της «λεπτότερης και ανώτερης» λειτουργίας που είναι η μετουσίωση. Είναι η λειτουργία εκείνη η οποία δίνει τη δυνατότητα της αλλαγής ενός σεξουαλικού σκοπού, αλλά και αντικειμένου, μ' έναν άλλον ο οποίος δεν είναι πλέον σεξουαλικός, αλλά σχετίζεται ψυχικά μ' αυτόν.

Με την εισαγωγή της θεωρίας του ναρκισσισμού, ο Freud υποστηρίζει πως η μετουσίωση των σεξουαλικών ενορμήσεων, ιδιαίτερα των μερικτών ενορμήσεων και ιδίως εκείνων που δεν έχουν υπαχθεί στη γεννητική σεξουαλικότητα, απαιτεί την απόσυρση της λιβιδινικής ενέργειας στο εγώ, έτσι ώστε αφού αποσεξουαλικοποιηθεί, να είναι ικανή να μετατεθεί σε μη σεξουαλικές δραστηριότητες. Στο βαθμό, λοιπόν, που η μετουσίωση είναι συνδεδεμένη με τη ναρκισσική διάσταση του εγώ, συμβάλλοντας επομένως στη δημιουργία ενοτήτων, εναρμονίζεται με τον πρωταρχικό σκοπό της ενόρμησης ζωής, του «eros». Αλλιώς, θα έλεγα, η ενόρμηση θανάτου θα αναλάμβανε τα ηνία.

Νομίζω πως όταν ο Freud λέει ότι η ιστορία του ταυτίζεται με την ανάπτυξη της θεωρίας του, αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και σ' αυτή τη σημασία της ναρκισσικής διάστασης του εγώ, σα χαρακτηριστικό των δικών του μετουσιώσεων. Έχω στο νου μου την αλληλογραφία του με τον Fliess, η οποία παρ' ότι σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ανάλυση, εν

τούτοις, δίνει τη δυνατότητα στον Freud να επεξεργαστεί, απωθώντας την ομοφυλόφιλη πλευρά του ψυχισμού του, γεγονός που επέτρεψε την επιστροφή του απωθημένου, ανοίγοντας έτσι το κανάλι των μετουσιώσεων στις μεταψυχολογικές του κατασκευές. Κάτι που φαίνεται να μην επέτρεψε ο Fliess, ο οποίος, αντί αυτών, χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς άρνησης και προβολής και οι οποίοι τελικά τον οδήγησαν σε ρήξη της σχέσης του με τον Freud.

Ο Jones (1955, σ.83) αναφέρει πως τη χρονιά που ο Freud άρχισε την εργασία του με τον «Άνθρωπο με τους λύκους», ο Ferenczi εκφράζει την πικρία του για την έλλειψη αμοιβαιότητας στις σχέσεις τους. Ο Freud, λοιπόν, του απάντησε πως από την εποχή της «υπόθεσης Fliess» δεν έχει πλέον καμία ανάγκη να αποκαλύπτει την προσωπικότητά του, αφού ένα μέρος της ομοφυλόφιλης επένδυσης αποσύρθηκε και επενδύθηκε στην ανάπτυξη του εγώ του. «Πέτυχα», λέει, «εκεί όπου ο παρανοϊκός αποτυγχάνει».

Ας δούμε, όμως, το νόημα της δήλωσης του Freud από μια διαφορετική οπτική. Αφ' ενός αναφέρεται στη σχέση του με τον Fliess, αφ' ετέρου στην αποτυχία του παρανοϊκού να μετουσιώσει. Θα έλεγα, επομένως, στη δημιουργική διαδικασία που συντελείται μεταξύ δύο υποκειμένων, αλλά και στη δυνατότητα των επενδύσεων, αποεπενδύσεων, επανεπενδύσεων, οι οποίες είναι ταυτόχρονα και αμφίδρομες μεταξύ της παρανοειδούς και καταθλιπτικής θέσης.

Θα αναφερθώ σ' έναν αναλυόμενο, η περίπτωση του οποίου, κατά την εκτίμησή μου, δείχνει τις κινήσεις μεταξύ αναλυτού και αναλυομένου και αυτές στις δύο θέσεις που προανέφερα. Ο αναλυόμενος αυτός ήλθε να με δει διότι, μεταξύ άλλων, ήθελε

να αρχίσει να γράφει και πάλι. Κάπου στο δεύτερο χρόνο της ανάλυσης και σε μια περίοδο αρνητικής μεταβίβασης, είχε όνειρο, στο οποίο, στον ουρανό υπήρχαν δύο φεγγάρια, το ένα εκ των οποίων, όμως, δε φαινόταν γιατί το σκίαζε ένα σύννεφο. Πιστεύω ότι εδώ παρατηρούμε τη διχοτομημένη και διωκτική σχέση με το αντικείμενο.

Ένα χρόνο αργότερα, έχει ένα άλλο όνειρο, στο οποίο νοιώθει μια «ερωτική» ευχαρίστηση απολαμβάνοντας με την παρέα του το ζεστό ήλιο. Ήταν η περίοδος όπου άρχισε να γράφει το δεύτερο βιβλίο στη ζωή του. Ήταν η περίοδος όπου από διωκτικό αντικείμενο, αναλαμβάνω νέο ρόλο: να είμαι ίσως στην παρέα του. Γι' αυτό αναφέρθηκα στη δημιουργική διαδικασία μεταξύ δύο υποκειμένων.

Βεβαίως, έχουμε την υποχώρηση των διχοτομήσεων υπέρ της απώθησης. Όμως, αναρωτιέμαι, αν αυτή η «ερωτική» ευχαρίστηση, η οποία φαίνεται να συνοδεύει την εποχή της επαναδημιουργίας, είναι μια διαδικασία απομάκρυνσης από τον αρχικό σεξουαλικό σκοπό ή έχουμε μια προβληματική στην οποία οι ενορμήσεις αναπαριστώνται ψυχικά χωρίς να χάνουν την αρχική τους δυναμική. Αυτή η ποιότητα της ευχαρίστησης τον συνοδεύει σ' όλη την περίοδο που γράφει, την οποία χαρακτηρίζει σαν ένα είδος «μετασχηματισμού», ενώ άλλοτε θα την ονομάσει «συγγραφικό οργασμό».

Μπορούμε, λοιπόν, να σκεφτούμε πως, όπως σε μια αναλυτική εργασία, έτσι και ο συγγραφέας μετασχηματίζει το ψυχικό όργανο σ' ένα γλωσσικό όργανο, το οποίο γίνεται μια παραγωγή, μία δημιουργία και είναι συνώνυμο της κουλτούρας, όπως λέει ο Green (1994). Η γραφή, το γράψιμο, ως εκπρόσωπος του πολιτισμού, παράγει την έκφραση μιας κοινής κληρονομιάς επεκτεινό-

μενης από τις Γραφές μέχρι τις εργασίες της λογοτεχνίας και είναι ένα γνήσιο εργαλείο με το οποίο διεγείρεται η ψυχή, υποστηρίζει ακόμα ο Green.

Εκεί όπου η απώθηση χωλαίνει, ο διάυλος των μετουσιώσεων στενεύει. Όταν ο Ernest Hemingway έλεγε πως « η ψυχανάλυσή μου είναι η γραφομηχανή μου», μπορούμε να πούμε πως, ως ένα βαθμό, τα πράγματα έχουν έτσι, αφού μέσα από το γράψιμο μετουσίωνε ένα μέρος των λιβιδινικών και επιθετικών ενορμήσεων.

Αναρωτιέται, όμως, κανείς αν η αναφορά του στη γραφομηχανή, σε μια μηχανή δηλαδή, δε δείχνει και τη μηχανιστική διάσταση της προσπάθειας για έλεγχο των ορμών. Εκεί δηλαδή όπου η μετουσίωση αποτυγχάνει, άλλοι μηχανισμοί έρχονται στο προσκήνιο, με αυτόν του περάσματος στην πράξη να έχει τον πρώτο λόγο, όπως η ζωή του Hemingway το δείχνει στη σχέση του με το ποτό, στην έκθεση στη βία με πολλούς σωματικούς τραυματισμούς και τελικά στην αυτοκτονία. Η ενέργεια η οποία αναλωνόταν για να καταστείλει την ομοφυλοφιλία του και να φέρει στο προσκήνιο τους αντιδραστικούς σχηματισμούς (αηδία για το θηλυκό στοιχείο στους άνδρες, υιοθέτηση ενός «ανδρικού» μοντέλου ζωής σαν άμυνα στο στοιχείο της παθητικότητας) καταδεικνύει την αδυναμία των διεγέρσεων να ενταχθούν σε ψυχικά μορφώματα, υποστηρίζει η Ποταμιάνου (1987). Καταδεικνύει επίσης κυρίως το περιορισμένο των δυνατοτήτων για μετουσιώσεις. Την ίδια όμως στιγμή, οι διεγέρσεις μη δυνάμενες να αναπαρασταθούν ψυχικά, καθίστανται παράγων αποσύνδεσης των ενορμήσεων.

Διαφαίνεται ήδη η αξία της θηλυκότητας στη διαδικασία της δημιουργικότητας, με τη δυνατότητα που προσδίδει στο ε γ ω

να προσλαμβάνει και να ανταποδίδει. Η θηλυκότητα στη βάση των αμφισεξουαλικών ταυτίσεων επιτρέπει την «εγκυμοσύνη», θα έλεγα, της σκέψης, η αδυναμία της οποίας ακρωτηριάζει το εγώ.

Εκείνο το οποίο δημιουργεί το συναισθημα της αξίας της ζωής είναι η δημιουργική σύλληψή της. Η κουλτούρα μπορεί να περιγραφεί πολύ απλά σαν αυτό που κάνει τη ζωή αξία να τη ζήσει κανείς. λέει ο T.S. Elliot.

Το «ζειν» δημιουργικά είναι η διαδικασία της εύρεσης και δημιουργίας του αντικειμένου, αυτής της πολιτιστικής εμπειρίας την οποία μπορούμε να τοποθετήσουμε σ' εκείνη την τρίτη περιοχή του δυνητικού χώρου, όπως περιγράφει ο Winnicott, χώρου ανάμεσα στο υποκείμενο και το περιβάλλον, ενός χώρου ο οποίος ενώνει και ταυτόχρονα χωρίζει. Είναι ο χώρος της ύφανσης μεταξύ του: δεν υπάρχει τίποτα παρά μόνο το "me" (εγώ) και της ύπαρξης αντικειμένων και φαινομένων έξω από τον παντοδύναμο έλεγχο του παιδιού, της πρώτης «μη-εγώ κτήσης», της ύφανσης του μεταβατικού αντικειμένου, το οποίο θα δώσει το «τρίτο» αντικείμενο.

Διαφορετικά, η σχέση με τον κόσμο θα ήταν εκείνη της συμμόρφωσης και η εξωτερική πραγματικότητα θα βιωνόταν σαν κάτι στο οποίο έπρεπε να υπάρξει αναγκαστικά προσαρμογή. Μπορούμε, όμως, να αισθανθούμε πως μια τέτοια συναλλαγή με τον κόσμο, θα οδηγούσε στο συναισθημα της ματαιότητας και ότι τέτοια ζωή δεν αξίζει κανείς να τη ζει.

Οι απαιτήσεις της πραγματικότητας είναι συνυφασμένες με την έννοια του πολιτισμού, ο οποίος, όμως, δεν έφερε την ευτυχία. Ο πολιτισμός έχει ατέλειες, όπως για παράδειγμα, η δικαιοσύνη που δεν επετεύ-

χθη αφού η ικανοποίηση για μια τάξη ανθρώπων αποτελεί, πολλές φορές, προϋπόθεση καταπίεσης μιας άλλης ή τα δημιουργήματά του που μπορούν εύκολα να καταστραφούν από τους ίδιους τους μηχανισμούς οι οποίοι τα οικοδομούν, ενώ, από την άλλη, ο έλεγχος των ενορμήσεων στηρίζεται τελικά στην ενίσχυση της ενοχής. Για να συμπληρωθούν οι ατέλειες αυτές του πολιτισμού, το υποκείμενο οδηγείται στην «αυταπάτη της θρησκείας» (Freud, 1927). Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, βέβαια, πηγάζουν επίσης από την ίδια ανάγκη από την οποία ξεπήδησαν τα επιτεύγματα του πολιτισμού: την ανάγκη να αμυνθεί ο άνθρωπος στη συντριπτική υπεροχή της φύσης, που έχει τους δικούς της νόμους. Υπάρχουν όμως και οι νόμοι της ψυχικής ζωής, στην οποία υπάρχει πολύ λιγότερη αυθαιρεσία και ελευθερία απ' όση θέλουμε να παραδεχτούμε. Εκείνο που αποκαλούμε ή πιστεύουμε σαν αυθαίρετο, σε ψυχικό επίπεδο, υπόκειται σε νόμους. Με αυτή, λοιπόν, την έννοια θεωρούμε την ψυχανάλυση μια επιστήμη.

Από την άλλη, όμως, μπορεί να υποθέσει κανείς, πως η πεποίθηση στον ψυχικό ντετερμινισμό θα σήμαινε ότι όλα τα ψυχικά φαινόμενα γίνονται αντικείμενο ανάλυσης και ερμηνείας.¹

Η αναλυτική εργασία, μέσα από τη δυναμική και ανάλυση του δίπολου μεταβίβαση/αντιμεταβίβαση ή των ανατροπών και αναγνωρίσεων, αποσκοπεί στην υποχώρηση των διχοτομήσεων και διαψεύσεων που, εν τέλει, αποξενώνουν το υποκείμενο από τον εαυτό του. Με τούτο δεν εννοώ, φυσικά, πως το υποκείμενο θα πάψει ποτέ να εί-

ναι διχασμένο, για να θυμηθούμε τον Lacan. Είναι διχοτομημένο μέσα στην εκπροσώπησή του στον Άλλον και στον αποκλεισμό του από τον Άλλο. Το «εκείνο» δηλώνει την πλήρη ετερότητα μέσα μας, την αδυναμία οικειοποίησης. Μας αλλοιώνει και μας αλλοτριώνει.

Το ασυνείδητο, βεβαίως, είναι ζωντανό, ικανό να εξελίσσεται. Όμως, η πεποίθηση του Freud πως «εκεί όπου ήταν Αυτό, πρέπει να γίνει Εγώ» (1933, διάλεξη XXXI, σ. 80), δεν μπορεί παρά να μας θέσει ενώπιον αποριών και ερωτημάτων, αν όχι αμφισβητήσεων. Διότι έτσι, μπορούμε να φανταστούμε πως θα κινητοποιούσαμε τη διαδικασία «φόνου» του ασυνειδήτου. Προφανώς, όμως, ένα τέτοιο εγχείρημα, πέραν της επικινδυνότητας, θα λέγαμε, είναι και αδύνατο αφού δεν θα υπήρχε τέτοια δυνατότητα «αποξήρανσης» του ενορμητικού πόλου του ψυχισμού. Λέω «αποξήρανσης» γιατί, ο ίδιος ο Freud, κάνει τη μεταφορά με την αποξήρανση της λίμνης Zulder Zee.

Με άλλα λόγια, κανείς δε θα μπορούσε να αποτρέψει την αέναη κίνηση και δυναμική των ενορμήσεων και, κυρίως, να βάλει στη θέση ενός ψυχικού συστήματος, ένα άλλο. Μήπως αυτό δεν υπαινίσσεται όταν λίγα χρόνια αργότερα, το 1937, μας λέει πως η ψυχανάλυση είναι ένα από τα τρία αδύνατα επαγγέλματα; Ο σκοπός της ψυχανάλυσης δεν είναι να εκτοπίσει μια ψυχική αρχή για χάριν μιας άλλης, αλλά να τροποποιήσει τη σχέση τους, έτσι ώστε το σύστημα των επενδύσεων-αποεπενδύσεων να γίνει πιο λειτουργικό.

1. Ο Jean Laplanche στην ομιλία του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, τον Ιανουάριο του 1999, θα επισημάνει μια αξιοσημείωτη αντίφαση: αν αναλύαμε τα πάντα (σύμφωνα με τους φροϊδικούς κανόνες), τούτο θα σήμαινε πως δε σεβόμαστε τις εγκαθιδρυμένες μετουσιώσεις.

Σκέπτομαι ότι, ενώ ο Freud διατείνεται πως θα μπορούσε να κινήσει τον Αχέροντα², έρχεται η φαντασίωση παντοδυναμίας των οριακών οργανώσεων, όπως την καταλαβαίνουμε σήμερα, να λειτουργήσει προς την αντίθετη κατεύθυνση: να ακινητοποιήσει τον Αχέροντα, αυτό το ασυνείδητο.

Τί εννοώ: οι οριακές οργανώσεις μέσα από την προβληματική της πρωτογενούς πρωκτικότητας και του άγχους οριοθέτησής, όπως την αναπτύσσει η Ποταμιάνου (2002), τείνουν να προστατευθούν από μια ψυχική κινητοποίηση, η οποία θα βιώνόταν ως ναρκισσική αιμορραγία. Αποτρέποντας όμως την κίνηση του μέσα-έξω, του πρωκτικού παιχνιδιού, θα λέγαμε, φαντασιωτικά ακινητοποιούν το αντικείμενο αλλά και το ε γ ώ τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, θα επιχειρούσα να πω, πως λειτουργούν προς την κατεύθυνση της πραγμάτωσης του αδύνατου, του «φόνου».

Από τη μια λοιπόν, υπάρχει ο φόβος της ψυχικής κινητοποίησης, το άγχος οριοθέτησης, από την άλλη, όμως, υπάρχει και η δημιουργική κινητικότητα των ορίων, όπως την ανέπτυξε ο Winnicott στις εργασίες του μεταβατικού χώρου και του μεταβατικού αντικειμένου. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι έννοιες αυτές έχουν βοηθήσει τα μέγιστα την ψυχαναλυτική σκέψη, ώστε να επανεκτιμήσει το ρόλο του πολιτισμού και της κουλτούρας στην εποικοδομητική διάσταση πια και όχι στη δυσφορία.

Ενώ ο Freud «παίζει» σκάκι και το παρομοιάζει με την αναλυτική διαδικασία, ο

Winnicott «παίζει» με την κουβαρίστρα, μ' ένα κομμάτι σπάγκο, με το αρκουδάκι, με το squiggle game.

Η δημιουργία μέσα στην αναλυτική διαδικασία είναι το αποτέλεσμα της πολυμορφίας του παιχνιδιού. Διαγράφεται το πλέγμα των σχέσεων με μετακινούμενα όρια, συγγλίσσεις, αποκλίσεις, επενδύσεις, αποεπενδύσεις, επανεπενδύσεις, όπου ο αναλυόμενος παίρνει το προϊόν της ανάλυσης, το αναλυτικό αντικείμενο, για να δημιουργήσει πλέον και έξω από τη μεταβιβαστική σχέση. Είναι η περίπτωση του αναλυόμενου που προανέφερα. Μα φυσικά, η ανάλογη διεργασία υπάρχει και στον αναλύτη.

Η κινητικότητα των ορίων, γράφει ο Green (1986, σ. 281), διακρίνεται και στην εξέλιξη της ιστορίας της ψυχανάλυσης. Μετά τον Freud, η Klein περιέκοψε την περιοχή του εξωτερικού αντικειμένου, επεκτείνοντάς την ανάλογα σ' εκείνη του εσωτερικού αντικειμένου. Αλλά ο Winnicott, μετά την Klein, «σφετερίστηκε» το χώρο των εσωτερικών αντικειμένων, ξαναβάζοντας στο μητρικό περιβάλλον – δηλαδή στο εξωτερικό αντικείμενο –, εκείνο που η Klein είχε πάρει. Παρ' όλ' αυτά, η διαδικασία δεν είναι κυκλική, αφού το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργήσει ένα τρίτο αντικείμενο, το μεταβατικό.

Ο Fuller (1980), κριτικός τέχνης και συγγραφέας, μιλάει με το δικό του τρόπο για το πώς βίωσε τα παράδοξα του δυνητικού χώρου στη διάρκεια της ανάλυσής του. Ο Fuller λέει, λοιπόν, πως βλέποντας τα έρ-

2. Αναφέρομαι στον υπότιτλο που έχει το 1900 στο «The interpretation of Dreams» (S.E. IV). Είναι μια φράση από την Αινειάδα του Βιργιλίου, βιβλίο VII: «Flectere se nequeo Superos Acheronta movebo: Αν δεν λυγίσω τις ανώτερες δυνάμεις, θα κινήσω τον Αχέροντα». Το νόημα, ή καλύτερα τα πολλαπλά νοήματα, αυτής της αναφοράς φαίνεται να σχετίζονται με την αμφισβήτηση με την οποία έγινε δεκτό αυτό το έργο την εποχή εκείνη.

γα του Natkin³, αισθάνθηκε να διακατέχεται από μια αόριστη ανησυχία, ίσως και φόβο. Το έργο του Natkin του προκαλεί μεν τρυφερά συναισθήματα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο μοιάζει να αμφισβητεί την αυτονομία του θεατή ως ύπαρξης χωριστής από το έργο, ο τρόπος με τον οποίο τον σπρώχνει και τον αφήνει να αιωρείται σε μια χωρίς όρια, μη δομημένη αίσθηση του χώρου, δημιουργεί αρχαϊκά άγχη. Αλλά, όπως λέει ο ίδιος, τότε μπόρεσε να γράψει το βιβλίο «Ο πρωταθλητής», βρισκόμενος σε μια, εν δυνάμει, δεκτική περίοδο.

Όταν η ανάλυσή του έφτασε να «σκοτάρει» σε ψυχωτικές λειτουργίες και κοιτάζοντας τον πίνακα του Goya «Ο Ύπνος της Λογικής», αισθάνθηκε ένα απέραντο κενό εμπρός στο φόντο αυτής της εικόνας. Σκέφτηκε πως είναι πολύ πιο τρομακτικό από την κακοφωνία με τις νυχτερίδες, τις γάτες και τις κουκουβάγιες που υπάρχουν πίσω από τον άνθρωπο που κοιμάται. Καλύτερα τα τέρατα, παρά το σαγηνευτικό κενό!

Το κενό, το άδειο, λέει ο Winnicott (1974), ανήκει στο παρελθόν, στον καιρό που έπρεπε να βιωθεί, αλλά δεν βιώθηκε. Έτσι, πρέπει να βιωθεί στη διάρκεια της ανάλυσης. Αυτό το καταλαβαίνουμε καλύτερα, αν σκεφτούμε το τραύμα από την πλευρά του τί δε συνέβη, εκεί που έπρεπε να συμβεί. Άλλωστε, ο Winnicott προχωράει ακόμη περισσότερο, όταν λέει πως μπορούμε να πούμε ότι μόνο μέσα από τη μη ύπαρξη η ύπαρξη αρχίζει.

Η Milner, ψυχαναλύτρια και ζωγράφος, διαγράφει τις «περιπέτειές της» και τους προβληματισμούς της πάνω στην ψυχική δημιουργία και τις προεκτάσεις της. Εντρυνώντας στην προοπτική και το περίγραμμα

που αφορούσαν στα έργα τέχνης, μελετώντας τις επιστημονικές μεθόδους εκπαίδευσης των παιδιών και πως μ' αυτές παρέμενε «ικανή να μη ζωγραφίζει» και βάζοντας σε παράλληλες τροχιές την ψυχαναλυτική της αναζήτηση με αυτήν της καλλιτεχνικής δημιουργίας, μπόρεσε να δει το «παιχνίδι» που κάνουν οι άκρες. «Αφού τα σκέφτηκα όλ' αυτά, ξύπνησα ένα πρωί και είδα δύο κανάτες πάνω στο τραπέζι.... είδα τις άκρες τους, σχεδόν να κυματίζουν χαρούμενα, απελευθερωμένες.... στ' αλήθεια έπαιζαν.... κατάλαβα τη συναισθηματική ανάγκη να φυλακίζονται τα αντικείμενα στον εαυτό τους.....είναι η ανάγκη που προκαλεί ο φόβος της τρέλλας....» (Milner, 1950, σ. 16).

Η Milner πιστεύει πως ο πρωτόπειρος δημιουργός μοιάζει να είναι στην ανάλογη συναισθηματική διάθεση με αυτήν του αναλυμένου στη διάρκεια της αρχικής περιόδου στο αναλυτικό ντιβάνι. Έχουν το φόβο του αγνώστου και της παλινδρόμησης και δείχνουν απροθυμία να εγκαταλείψουν τα ασφαλή όρια της δευτερογενούς διαδικασίας και να δεχτούν τη μετακίνηση των ορίων.

Μπορεί, λοιπόν, η Milner, μελετώντας τις επιστημονικές μεθόδους, να παρέμενε «ικανή να μη ζωγραφίζει», ένας άλλος όμως μεγάλος της τέχνης, ο Leonardo Da Vinci, στράφηκε στην ανεξάντλητη μελέτη της φύσης και των επιστημών και την έβαλε στη θέση της αποεπένδυσής του για την τέχνη. Μάλιστα, αυτή η μελέτη παίρνει διαστάσεις ψυχαναγκαστικής υπερεπένδυσης με μια διαδικασία η οποία μπορεί να συγκριθεί με την παλινδρόμηση των νευρωτικών. Οπότε, αναπόφευκτα, τίθεται το ζήτημα των ορίων των μετουσιώσεων και το αν αυτό που λέμε μετουσίωση είναι μια διαδι-

3. (R. Natkin: σύγχρονος Αμερικανός ζωγράφος του «χρωματικού πεδίου»).

κασία αποδυναμωμένη, εν τέλει, από την αρχική ενορμητική εστία.

Από την άλλη, η υπερβολή στον περιορισμό των ενορμήσεων και η υπερβολή στην προσπάθεια αλλαγής στο σκοπό τους και στο αντικείμενο, θα ήταν σαν εκείνη την ιστορία του αλόγου της πόλης της Schilda, μας υπενθυμίζει ο Freud. Οι κάτοικοι, λοιπόν, αυτής της πόλης προσπαθούσαν να έχουν τα μέγιστα οφέλη από τη δουλειά του αλόγου, αλλά με το ελάχιστο κόστος. Αρχισαν, τότε, να το τρέφουν προοδευτικά, όλο και πιο λίγο. Για κάποιο χρόνο, τα πράγματα εξελίσσονταν περίφημα, αφού το ζώο δούλευε τα μέγιστα χωρίς να τρέφεται. Την άλλη μέρα, όμως, το βρήκαν νεκρό.

Επιστρέφουμε, λοιπόν, στο ερώτημα αν τα επιτεύγματα του πολιτισμού, μέσω του ελέγχου των ενορμήσεων, δεν εξουδετερώνονται με τις ζημιές που προκαλεί οι οποίες, μάλιστα, μπορεί να μην είναι καλύτερες από τη νευρωτική λύση. Είναι η αυξανόμενη καταστροφικότητα και επιθετικότητα οι οποίες εκλύονται και στρέφονται εναντίον του ίδιου του πολιτισμού, ο οποίος, είναι αλήθεια, έχει αλλάξει αποφασιστικά ως προς το περιεχόμενο και το σκοπό του, αφού αρχικά είχε να επιλύσει προβλήματα σχετιζόμενα με την επιβίωση, για να προχωρήσει σε ζητήματα που αφορούν την ευημερία. Η περαιτέρω, όμως, ύπαρξή του θα εξαρτηθεί από τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος θα διαχειριστεί τον ενορμητικό του πόλο.

Αυτό που θέλω να υπογραμμίσω είναι πως *«εκείνο που μπορούμε να περιμένουμε είναι η άλλη από τις ουράνιες δυνάμεις, ο αιώνιος «eros» θα κάνει προσπάθεια να επιβληθεί στον αγώνα με τον επίσης αθάνατο αντίπαλό του»* (Freud, 1930, σ. 145)

Η ενόρμηση της ζωής, επομένως, στην υπηρεσία του πολιτισμού, αλλά και ο πολι-

τισμός στην υπηρεσία της ενόρμησης ζωής, της οποίας σκοπός είναι η δημιουργία και διατήρηση ενοτήτων, την ενότητα του ίδιου του ατόμου, την ενότητα της κοινότητας.

Αλλά βρισκόμαστε πάλι ενώπιον μιας αντίφασης. Η αναπτυξιακή διαδικασία του ατόμου δε συμπύκνει, πάντα, μ' εκείνη της κοινότητας. Συμπύκνει μόνο στην περίπτωση που η πρώτη έχει σκοπό την ένωση της με την κοινότητα. Αλλιώς μπορούμε να μιλήσουμε για μια διαμάχη. Μια διαμάχη αντίθεσης των ενορμήσεων, αλλά και πέτρα από αυτήν. Αυτό αφορά την οικονομική διάσταση του ψυχισμού με στην επένδυση της ενέργειας από τη μια στο εγώ και από την άλλη στο αντικείμενο.

Μίλησα για διαμάχη. Ο Green (1986, σ. 102) διατυπώνει τον ισχυρισμό πως κάθε ενεργός κουλτούρα βασίζεται σε μια εξυπακουόμενη παράνοια. Αυτή βρίσκεται στη διχοτόμηση η οποία επιτρέπει την ταυτότητα μιας κουλτούρας να επιβεβαιώνεται μέσω της διαφοράς και απόρριψης μιας άλλης. Καταλαβαίνει κανείς πως, αν η συνθήκη ύπαρξης μιας κουλτούρας βρίσκεται στην παράνοια – ο Βίον θα έλεγε στο μυστικισμό της ομάδας – ο δρόμος είναι μακρύς και αβέβαιος.

Δε θα δίσταζα, λοιπόν, να επικαλεστώ την υπενθύμιση του Green (1986), όταν τονίζει πως το καθήκον των ψυχαναλυτών, ως πολιτισμικής ομάδας, είναι να αποφύγει την αποξένωση μέσω της συνεχούς ανάλυσης των συγκρούσεών μας με την κοινωνική πραγματικότητα.

Ίσως αυτό να είναι μια άλλη αδύνατη πλευρά της δουλειάς του ψυχαναλυτή, όμως είναι καθήκον του καθενός να σχεδιάζει τα, ούτως ή άλλως, μετακινούμενα όρια του ίδιου του υποκειμένου αλλά και του κοινωνικού συνόλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Freud S. (1913) Totem and taboo. S.E. XIII.
- Freud S. (1927) The future of an illusion. S.E. XXI.
- Freud S. (1930) Civilization and its discontents. S.E. XXI.
- Fuller P. *Art and Psychoanalysis*. London. Writers and Readers, 1980.
- Green A. *On Private Madness*. International Universities Press, 1986.
- Green A. The functions of writing. *International Journal of Psychoanalysis*, 1994, 75, 585-610.
- Jones E. *The life and work of S. Freud*, Vol. II. New York, Basic Books, 1955.
- Milner M. *On not being able to paint*. Oxford, Heinemann Educational, 1950.
- Ποταμιάνου Α. Αναζήτηση. *ΔΙΑΒΑΖΩ*, 1987, 159, 58-64.
- Ποταμιάνου Α. Mouvoir. En revenant sur l'analite primaire. Είς C. Botella (Ed.) *Penser les limites*. Delachaux et Niestle, 2002, 523-529.
- Winnicott D.W. Fear of breakdown. *International Review of Psychoanalysis*, 1974, 1, 103-107.